

ԼՈՒՄԻՆԵ ՄԱՐԳՍՅԱՆ

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉ ԱՎԱԳԻ ԻՆՔՆԱԴԻՍԱՆԿԱՐԻ ՇՈՒՐՋ (ԺԴ. ԴԱՐ)*

Միջնադարյան հայ մանրանկարչության վաստակաշատ նկարիչներից է Ավագ Ծաղկողը: Նրանից մեզ հայտնի ամենավաղ թվագրվող մատյանը 1329 թ. Ավետարանն է (ՄՄ Հ^մ 7650): Զեռագրի գրիչը Գրիգոր երեցն է (353ա), իսկ ցանկագրողը, նկարիչը եւ կազմողը՝ Ավագ դպիրը (25ա, 180բ, 349բ, 354ա)¹: Մատյանի ստացող Ասլանը քորեպիսկոպոս Սարգսի ձեռքով այն նվիրաբերել է Օրտուբազարի Ս. Սարգիս եկեղեցուն (353բ)²: Ավետարանի նկարազարդումները բաղկացած են 10 խորաններից, տերունական 12 պատկերներից՝ «Ավետում» (13բ), «Ծնունդ» (14ա), «Ընծայում տաճարին» (15բ), «Մկրտություն» (16բ), «Պայծառակերպություն» (17բ), «Ղազարոսի հարություն» (18ա), «Մուտք Երուսաղեմ» (19բ-20ա), «Հաղորդություն» (21բ), «Քրիստոսի էջեր դեպի դժոխք» (22ա), «Խաչելություն» (23ա), «Համբարձում» (24ա), «Հոգեգալուստ»

* Ներկա աշխատությունը մաս է հանդիսանում «Հավատի ուժը հայկական Ապոկալիպսիսի տեսարանում» զեկույցի, որը հոդվածագիրը ներկայացրել է 2017 թ. հուլիսի 3-6-ը Լիդսում կայացած Միջազգային Միջնադարագիտական Կոնգրեսում (Մեծ Բրիտանիա):

¹ Զեռագրի ստեղծման գործում գրչի եւ նկարչի մասնակցության մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Լ. Սարգսյան**, Մանրանկարիչ Ավագը (կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգությունը), ԲՄ, 22, Երեւան, 2015, էջ 78-9:

² Օրտուբազար տեղանունը այստեղ պետք չէ շփոթել Տրապիզոնի նահանգի Տրապիզոն գավառի համանուն գյուղի հետ (տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հտ. 5, S-Ֆ, Երեւան, 2001, էջ 500, 506), եւ ոչ էլ Ղրիմում է պետք այն տեղորոշել, ինչպես նախկինում արել են Ա. Սվիրինը եւ Վ. Լազարեւը (տե՛ս **А. Свирин**, Миниатюра древней Армении, Москва-Ленинград, 1939, с. 97. **В. Лазарев**, История византийской живописи, Москва, 1986, с. 185): Օրտուբազարը Սուլթանիայում տեղորոշելու օգտին է վկայում Երուսաղեմի Հ^մ 1941 Ավետարանի 1334 թ. հիշատակարանը. «Նաեւ բարի յիշման եւ արինութեանց արժանատրել զառաջնորդ եւ զտեսուց մեծ շահաստանիս, նորաշէն եւ արքայանիստ մայրաքաղաքիս Սուլթանիո, եւ աստուածապահ Օղութազարին, զտէր Սարգիս քորիսկոպոս, եւ զտէր Գրիգորիս եպիսկոպոս, եղբար նորին, ...» (156ա), տե՛ս **Ն. Պողարեան**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հտ. Զ., Երուսաղեմ, տպարան սրբոց Յակոբեանց, 1972, էջ 484: Մի հիշատակություն էլ մեջբերենք Վենետիկի Հ^մ 935 Աստվածաշնչի 1341 թ. հիշատակարանից. «եւ բազում աշխատութեամբ ստացաւ զսայ ի հալալ արդեանց իւրոց ... ի քաղաքն Սուլտանիայի, ի քորեպիսկոպոսութեան Օրտուի տէր Սարգսի եւ եպիսկոպոսութեան տէր Գրիգորի» (449ա), տե՛ս **Լ. Խաչիկյան**, ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երեւան, 1950, էջ 328, 406. **Cl. Mutfian**, L'Armenie du Levant (XI-XIV siècle), t. I, Paris, 2012, p. 711: Գրականության մեջ այս հիշատակարանը 448ա էջով է հիշատակվում, սակայն մենք առաջնորդվում ենք ներկայիս թերթահամարով:

(24բ) մանրանկարներից, ապա մի խմբանկարի (25ա) եւ Դատաստանի թեմայի ընդգրկուն պատկերաշարից (26բ եւ 27ա): Պատկերազարդման այս համակարգը (ավետարանական թեմաների ամբողջ էջով պատկերումը նախքան Մատթեոսի Ավետարանը), Ավագ Ծաղկողը կիրառել է նաեւ 1334 թ. Ավետարանում (Երուսաղեմ, Հ^մ 1941)³:

Ահեղ դատաստանի թեմայի պատկերումը 1329 թ. Ավետարանի նկարազարդումների շարքում առավել հետաքրքիրներից մեկն է: Այն ներկայացված է Քրիստոսի երկրորդ գալուստը (26բ, նկ. 1) եւ բուն դատաստանը (27ա, նկ. 2) պատկերող հանդիպակաց էջերում: Նույն մոտեցումը որոշ պատկերազրական փոփոխություններով Ավագ Ծաղկողը կիրառել է քիչ ավելի ուշ՝ ՄՄ Հ^մ 212 Ավետարանում: Վերջինիս օրինակով Ի. Ռապտին մանրանկարի պատկերազրական համակարգը կապում է Աստվածահայտնություն գաղափարի շեշտման հետ⁴, իսկ ըստ Լ. Զաքարյանի՝ այս կերպ Ավագն առավելագույնս ընդգծել է Քրիստոսի երկնային դատավոր լինելու հանգամանքը⁵: Քրիստոսի երկրորդ գալուստը ներկայացնող մանրանկարում հորինվածքը բաժանված է երեք հորիզոնական գոտիների: Վերին գոտում գահին բազմած Ամենակալ Քրիստոսի պատկերն է՝ շրջապատված քառակերպով, Աստվածամոր եւ Հովհաննես Մկրտչի ուղեկցությամբ: Վերջիններիս աջ եւ ձախ կողմերում Գաբրիել եւ Միքայել հրեշտակապետերն են երկինքը խորհրդանշող կամարը պահելիս, որի վրա հազիվ ընթեռնելի «Գալարին երկինք որպես մագաղաթ» գրությունն է (Ես. ԼԴ. 4, Հայտն. 2.14): Երկնակամարի երկու ալյուսններում մեկական սերովբեներ են պատկերված: Երկրորդ գոտում կիսաշրջանաձեւ դասավորությամբ շարժումներով եւ հայացքներով իրար հաղորդակից տասներկու առաքյալներն են «Առաքեալքն ժԲ.» կից գրությամբ: Էջը եզրափակում են իրար ընդառաջ քայլող երկու հրեշտակները, որոնց գլխավերելում «Զորութիւնք» գրությունն է: Հանդիպակաց էջի վերին գոտում ներկայացված են հոգեւոր բարձր դասի տասներկու ներկայա-

³ Երուսաղեմի ձեռագրում, ի տարբերություն Նախորդի, խորանները հաջորդում են տերունական պատկերաշարին, ինչը կարելի է բացատրել այսպես. Նախ Ավագ Ծաղկողը հեղինակել է տերունական պատկերները, ապա ձեռագրի գրիչ, կազմող նաեւ մասամբ ծաղկող Մխիթար Անեցին շարունակել է Եվսեբիոսի՝ Կարախանոսին ուղղած թղթի, համաբարբառի կանոնների եւ չորս ավետարանների բնագրի ընդօրինակությունը: Այստեղ միայն նշենք, որ Ավագի վրձինն են պատկանում նաեւ ավետարանիչների չորս դիմանկարները, տես Լ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

⁴ Տես Լ. Rapti, Le Jugement dernier arménien: réception et évolution d'une imagerie eschatologique médiévale, "Cahiers archéologiques", Paris, 2015, n. 56, p. 104.

⁵ Տես Լ. Զաքարյան, Ավագ Ծաղկող, «Էջմիածին», 1985, Ը., էջ 52:

ցուցիչներ: Նրանցից վար մեռյալների հարուժյունն է՝ դատաստանը ազդարարող երկու փողահար հրեշտակների եւ գերեզմաններից հարուժյուն առնող մեռյալների պատկերներով: Մեռյալների հարուժյան տեսարանի շարունակությունը կարելի է համարել երրորդ հորիզոնական գոտում եւս երկու հրեշտակների եւ նրանց առջեւ ծնկաչոք կերպարանքի պատկերումը, որը, ինչպես մեռյալների հարուժյան տեսարանը, ոսկե խորք ունի: Նույն գոտու աջ հատվածում հոգիների կշռման եւ դժոխքի տեսարանն է ներկայացված:

Սույն աշխատանքում կուսումնասիրենք Ահեղ դատաստանի՝ այս ընդգրկուն պատկերաշարի մի դրվագի՝ երկու հրեշտակների առջեւ ծնկաչոք կերպարանքին՝ փորձելով հասկանալ, թե ով է նա եւ ինչու է այստեղ պատկերված:

Նախքան այդ, անդրադառնանք Դատաստանի տեսարանին նախորդող խմբանկարին (25ա, նկ. 3), որը կօգնի գտնել մեզ հետաքրքրող հարցի պատասխանը: Թվացյալ բարեխոսություն հիշեցնող այս տեսարանը միջանկյալ տեղ է գրավում Հոգեգալստյան եւ Փրկչի երկրորդ գալստյան տեսարանների միջեւ⁶: Արվեստաբան Լ. Զաքարյանն առանձին հոգևածներում անդրադարձել է այս մանրանկարի ուսումնասիրությանը⁷: Նրա հետազոտությունն ուղղված է հայ-արաբական մշակութային հարաբերությունների բացահայտմանը մի ծեսի միջոցով՝ եղբայրությանն անդամակցող «նորընծայի» ներկայացումը, ինչն էլ պատկերված է հիշյալ մանրանկարում⁸: Քննության առնելով մանրանկարի պատկերազրկան

⁶ Ըստ Նիկոլ Թիերիի՝ Հոգեգալստը քրիստոսաբանական պատմությունների հանգուցալուծումն է նախքան Փրկչի երկրորդ գալուստը, տես **N. Thierry**, Le Jugement Dernier d'Axtala (Rapport Preliminaire), "Bedi Kartlisa", Revue de Kartveologique, Paris, 1982, V. 40, p. 164. **A. Lidov**, The Wall Paintings of Akhtala Monastery: history, iconography, masters, Moscow, 2014, p. 132.

⁷ Տես **L. Zakarian**, Un Artista Anti-Unitore del XIV secolo, "Roma-Armenia", a cura di Cl. Mutaftian, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1999, p. 177-178. **Լ. Զաքարյան**, Մի դրվագ հայ-արաբական մշակութային հարաբերություններից, «Էջմիածին», 2003, Ը., էջ 96-106:

⁸ Ըստ Լ. Զաքարյանի՝ մանրանկարը արաբական աշխարհին բնորոշ «Ալ-Միմարի ծեսի պատկերային վերարտադրությունն է, որը վկայում է նկարչի ծանոթությունը Մարաղայի իշխանությունում կատարված ֆրեսկական ծեսին: Սա Երզնկայում ստեղծված եղբայրության գոյատևման ապացույցն է մեկ այլ հայաշատ վայրում ու նաեւ հայ արաբական մշակութային հարաբերություններին վերաբերող մի պերճախոս դրվագ», տես **Լ. Զաքարյան**, նշվ. աշխ., էջ 103: Ծեսի նկարագրությունը, որին համապատասխանում են Ավագի վրձնած մանրանկարի մանրամասները, տես **S. Dadoyan**, The Constitution for the Brotherhood of Erznkay (1280) by Hovhannes Erznkac'i (d. 1293) an Armenization of the Futuwwa reform project and literature of Abbasid Caliph Al-Nasir Li-Din Allah (d. 1225), ReArm, t. 29, Paris, 2003-4, p. 131, 144.

առանձնահատկությունները՝ հեղինակը ժխտում է գրականություն մեջ տարածում գտած այն տեսակետը, որ Քրիստոսի ու Աստվածամոր առաջ ծնկաչոք պատկերված ձեռագրի ստացող Ասլանի դիմաց մանրանկարիչ Ավագի ինքնադիմանկարն է⁹: Ըստ Լ. Զաքարյանի՝ այստեղ պատկերված է մանկտավագ Հովհաննեսը (Տարբերունին)¹⁰, ում մասին վկայություն կա ձեռագրի հիշատակարանում: Նույն Հովհաննեսը Ասլանի հետ կրկին հիշատակվում է 1335 թ. ժողովածուում (ՄՄ Հ^մ 2776)¹¹: Վերջինիս պատվիրատուն նույնպես Ասլանն է, որտեղ արդեն հիշատակվում է որպես եղբայր Ասլան¹²: Հեղինակը գրում է նաև Ասլան Դավրիժեցու եւ Հովհաննես մանկտավագի մասին՝ իբրեւ Հռոմի Եկեղեցու կողմից տարվող միարարական շարժման դեմ ակտիվ պայքարողների¹³:

Այժմ վերադառնանք մեզ հետաքրքրող խնդրին՝ Ահեղ դատաստանի մաս հանդիսացող մեռյալների հարություն տեսարանում պատկերված մանրամասնին, որը մինչ օրս առանձին չի ուսումնասիրվել: Միակ հաղորդումն այս առթիվ հանդիպում է արվեստաբան Ս. Տեր-Ներսեսյանի արխիվում: Ըստ հեղինակի՝ մանրանկարի ներքեւի գոտում երկու հրեշտակների առջեւ պատկերված է ընտրյալներից մեկն աստվածության մեջ¹⁴: Այս հպանցիկ անդրադարձը, մեր կարծիքով, կարիք ունի առանձին լուսաբանման: Ծնկաչոք կերպարանքը՝ ձեռքերն առաջ պարզած, հիշեցնում է 1311 թ. գրիչ Ծերի եւ ծաղկող Թորոս սարկավագի Ավետարանի համանուն մանրանկարը (նկ. 4)¹⁵: Առհասարակ, ՄՄ Հ^մ 7650 Ավետարանում Ահեղ դատաստանը պատկերող մանրանկարները հայ մանրանկարչության մեզ հայտնի նախորդ օրինակների համեմատությամբ պատկերագրական ամենամոտ զուգահեռն ունեն Թորոս սարկավագի ձեռագ-

⁹ Առաջին անգամ այս մասին գրել է Ա. Սվիրինը, տե՛ս **А. Сви́рин**, *Миниатюра Древней Армении ...*, с. 97: Հետագայում այս միտքը բազմիցս կրկնել են տարբեր մասնագետներ, այդ թվում Ս. Տեր – Ներսեսյանը, տե՛ս Ս. Տեր-Ներսեսյանի արխիվ, ՄՄ, վավերագիր Հ^մ 368, էջ 45ա, 46ա:

¹⁰ Տե՛ս **Լ. Զաքարյան**, նշվ. աշխ., էջ 98:

¹¹ Անդ, էջ 98: Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս ՄՅՀԶ, հտ. Թ., խմբագրությամբ **Գ. Տեր-Վարդանյանի**, Երեւան, 2017, էջ 487-502:

¹² Տե՛ս անդ, էջ 98:

¹³ Մանրամասն տե՛ս **L. Zakarian**, *Un Artista Anti-Unitore ...*, p. 177-178:

¹⁴ Տե՛ս Ս. Տեր-Ներսեսյանի արխիվ, ՄՄ, վավերագիր Հ^մ 368, էջ 42ա:

¹⁵ Պատառիկը պատկանում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու Հյուսիսային Ամերիկայի Արեւմտյան թեմին, Հազարյան հավաքածու, Հ^մ 142, 2ա, տե՛ս **H. Evans**, *Treasures in Heaven, Armenian Illuminated manuscripts*, edited by T. Mathews, R. Wieck, New-York, 1994, pl. 22, cat. n. 31, p. 169:

րի համանուն պատկերների հետ¹⁶, որոնց բոլն ձեռագիրը պահվում է Մատենադարանում (Հ^մ 10859), իսկ մատյանից առանձնացած մնացյալ թերթերը ցրված են աշխարհի տարբեր մասնավոր եւ պետական հավաքածուներում¹⁷:

Մասնագետները Թորոս սարկավազի ձեռագրի մանրանկարի օրինակով տարակարծիք են ծնկաչոք հանդես եկող կերպարի ինքնություն հարցի շուրջ: Ըստ Ս. Տեր-Ներսեսյանի՝ գուցե ձեռագրի ծաղկող Թորոսն է պատկերված¹⁸, իսկ ըստ Թ. Վելմանսի՝ հարություն առած մեռյալներից մեկն է աղոթելիս¹⁹: Ս. Տեր-Ներսեսյանի վարկածն ավելի ուշ հաստատում է Լ. Չուգասոյանը²⁰: Ավելորդ չենք համարում վերոնշյալ տեսակետների քննությունը, քանի որ Թորոս սարկավազի մանրանկարում պատկերված կերպարի ինքնության ճանաչումը մեզ կօգնի հասկանալ, թե ով է պատկերված ՄՄ Հ^մ 7650 Ավետարանի մանրանկարում:

Թ. Վելմանսի տեսակետը վիճելի է, քանի որ մեռյալների պատկերումը, գերեզմաններում քնած կամ բաց աչքերով կամ արդեն դադարներից դուրս գալիս եւ հրեշտակներին ընդառաջ քայլելիս (ինչպես ՄՄ Հ^մ 7650-ում է), այլ պատկերագրություններ է ներկայացված (նկատի ունենք հանդերձանքը, կեցվածքը, շարժումները): Երկու ձեռագրերում էլ քննելիք կերպարի պատկերագրական ակնհայտ տարբերությունները հարություն առած կերպարներից հուշում են, որ այստեղ պետք է փնտրել այլ պատասխան: Թորոս սարկավազից երեք ինքնադիմանկարներ մեզ արդեն հայտնի են: Դրանցից երկուսը ներկայացված են 1311 թ. Ավե-

¹⁶ Այս մասին առաջին անգամ գրել է Ս. Տեր-Ներսեսյանը, տես **S. Der Nersessian**, The Chester Beatty Library: A catalogue of the Armenian Manuscripts with an Introduction on the History of Armenian Art, V. I, Dublin, 1958, p. XXXII. **Ս. Տեր-Ներսեսյանի** արխիվ, ՄՄ, վավերագրեր Հ^մ 695, էջ 1բ, Հ^մ 368, էջ 40ա, 41ա, 42ա, 43ա, 45ա, 46ա եւ 47ա, Հ^մ 367, էջ 3ա:

¹⁷ Ձեռագրի մասին հիմնական մատենագիտության եւ ամփոփ նկարագրի համար տես The Bernard and Mary Berenson Collection of European Painting at I Tatti, nr. 100, notice by **S. Merian**, edited by C. Strehlke, M. Israëls, Milan, 2015, p. 595-602: Այս աշխատության մեջ նկարագրված մանրանկարների շարքին կարելի է հավելել եւս չորսը («Ընծայում տաճարին», «Ակրտություն», «Պայծառակերպություն» եւ «Մուտք Երուսաղեմ» մանրանկարները), որոնք վաճառվեցին 2016 թ. նոյեմբերին Փարիզում տեղի ունեցած աճուրդի ընթացքում: Մանրանկարների վերատպությունները տես Catalogue Maison de vente Leclere Armeniaca, Collection de Guillaume Aral, Armeniaca, Drouot, 25 novembre, 2016, nr. 01:

¹⁸ Տես **S. Der Nersessian**, The Chester Beatty Library ..., էջ XXXI:

¹⁹ Տես **T. Velmans**, L'image de la Deisis dans les églises de Georgie et dans celles l'autres regions du monde Byzantine, "Cahier Archéologique", Paris, 1983, t. 31, p. 154:

²⁰ Տես **Լ. Չուգասոյան**, Հայ մանրանկարիչը միջնադարում, ՊԲՀ, Երեւան, 2005, Ժ-ԺԱ, էջ 89:

տարանում. մեկում նկարիչը պատկերված է ծնկաչոք Աստվածամոր եւ Քրիստոսի առաջ (նկ. 5)²¹, մյուսում՝ «Աստվածամոր նինջի» տեսարանում (նկ. 6)²²՝ հասակով մեկ կանգնած, ձեռքերում խնկաման եւ բուրվառ։ Վերջինիս կողքին նկարիչը թողել է իր անունը՝ «Թորոս»։ Մեկ այլ ինքնադիմանկար, ըստ Ս. Տեր-Ներսեսյանի²³, հանդիպում է Երուսաղեմի ՀՊՀ 365 ձեռագրին կցված մանրանկարում (2բ, նկ. 7)։ Այս ձեռագիրն ընդօրինակվել է Կիլիկիայում 1299 թ. եւ պարունակում է «Եսայի մարգարեի մեկնությունը»՝ կազմված Գեորգ Սկեւոացու կողմից²⁴։ Մատյանն այնուհետեւ հայտնվել է Գլաձորում, որը Եսայի Նչեցուն ուղարկել է Կեսարիայի Կոստանդին եպիսկոպոսը։ Հիշատակարանում Կոստանդինը գրում է, որ ձեռագիրը կազմված չէ (էջ 470)։ Ըստ Ս. Տեր-Ներսեսյանի՝ Գլաձորում է կազմվել ձեռագիրը եւ հենց այդ ժամանակ է Թորոս սարկավագի կողմից արվել այն մանրանկարը, որտեղ Եսայի Նչեցին պատկերված է իր աշակերտների հետ²⁵։ Այս տեսակետով Ս. Տեր-Ներսեսյանը կիսում է մանրանկարի ծաղկողի ինքնուրոյան շուրջ Բ. Նարկիզի եւ Մ. Սթոունի²⁶ կարծիքը՝ բերելով առավել հիմնավոր փաստեր։ Մանրանկարի շրջանակից դուրս ստորին անկյունում պատկերված Ֆիգուրը, ըստ Բ. Նարկիզի եւ Մ. Սթոունի, մանրանկարիչն է կամ նվիրատուն²⁷, իսկ ըստ Ս. Տեր-Ներսեսյանի՝ անկասկած նկարչի՝ Թորոսի ինքնադիմանկարն

²¹ Պատառիկը պատկանում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու Հյուսիսային Ամերիկայի Արեւմտյան թեմին, Հազարյան հավաքածու, ՀՊՀ 142, 2բ, տե՛ս **H. Evans**, նշվ. աշխ., pl. 23, cat. 31, p. 169:

²² Պատառիկը պահվում է Դուբլինի Չեսթեր Բիթթի գրադարանում, ՀՊՀ 559, տե՛ս **S. Der Nersessian**, նշվ. աշխ., p. 31-3. **V. Nersessian**, *Treasures from the Ark: 1700 Years of Armenian Christian Art*, London, 2001, p. 191, ill. 122. **S. Merian**, նշվ. աշխ., p. 600, fig. 100.6:

²³ **S. Der Nersessian**, *Les portraits d'Esayi Nçec'i, supérieur de Glajor*, Armenian Studies in Memoriam Haig Berberian, ed. **D. Kouymjian**, Lisbon, Galouste Gulbenkian Foundation, 1986, p. 233, fig. 2:

²⁴ Տե՛ս Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս **Ն. Պողարեան**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հտ. Բ., տպարան սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղեմ, 1967, էջ 269-71:

²⁵ Տե՛ս **S. Der Nersessian**, նշվ. աշխ., p. 233: Իրենց հերթին Թ. Մեթյուսը եւ Ա. Սանջյանը ոճական ընդհանրություններ են տեսնում Եսայի Նչեցուն եւ Գլաձորի մանրանկարիչ Հովհաննեսի 1317-1318 թթ. ձեռագրում վրձնած պատվիրատուի պատկերների միջեւ (Վեներտիկ, 1108/265, 182ա), տե՛ս **Th. Mathews** and **A. Sanjian**, *Armenian Gospel Iconography, The Tradition of the Glajor Gospel*, with contributions by M. Orna and J. Russel, edited by Th. Mathews, Washington, D. C., 1991, p. 74, fig.-s R1, 3-4: Վերոնշյալ տեսակետը պակաս հիմնավորիչ է թվում, քան Ս. Տեր-Ներսեսյանի կարծիքը Երուսաղեմի ՀՊՀ 365 ձեռագրի մանրանկարի ծաղկողի ինքնության շուրջ:

²⁶ Տե՛ս "Armenian Art Treasures of Jerusalem", edited by **B. Narkiss**, in collaboration with **M. Stone**, historical survey by A. Sanjian, managing editor A. Peli, Jerusalem, 1979, p. 77:

²⁷ Անդ, էջ 76:

է²⁸: Իրար կողք դնելով Թորոս սարկավազի ստորագրությունը եւ առանց դրա մեզ հայտնի նրա ինքնադիմանկարները (աղ. 1/1 Բ, III Ա, IV Ա), այդ թվում 1311 թ. Ավետարանի Ահեղ դատաստանում մեռյալների հաբույթյան տեսարանի ծնկաչոք կերպարանքի պատկերը (աղ. 1/1 Ա), տեսնում ենք նույն կերպարը, ասել է թե՛ նկարչի եւս մեկ ինքնադիմանկար: Ծաղկողի նման ինքնադիմանկար հանդիպում է նաեւ Թորոս Տարոնացու (չչփոթել Թորոս սարկավազի հետ) 1307 թ. Ավետարանում, որ պահվում է Վենետիկում (ՀՊՐ 1917, 294ա): Մանրանկարում Աստվածամայրը գիրկն է առել Քրիստոսին, նրանց կողքին Գաբրիել եւ Միքայել հրեշտակապետներն են, իսկ շրջանակից դուրս՝ աջ անկյունում, ծնկաչոք նկարչի ինքնադիմանկարն է, որին կից կարելի է կարդալ «անարժան Թորոս»²⁹ դժվարընթեռնելի գրությունը (նկ. 8): Չնայած այն հանգամանքին, որ կերպարանքի ուրվանկարն է միայն արված, բավարար է նկատել, որ կեցվածքով եւ հանդերձանքով այն աղբյուրներ ունի Թորոս սարկավազի վերը թվարկած ինքնադիմանկարների հետ ավելի, քան, ինչպես Ս. Տեր-Ներսեսյանն է կարծում, Թորոս Տարոնացու մեկ այլ ինքնադիմանկարի հետ, որ պատկերված է 1318 թ. Եսայի Նչեցու Աստվածաշնչում (ՄՄ ՀՊՐ 206, 440ա)³⁰: Վենետիկի ՀՊՐ 1917 Ավետարանում պատկերված ինքնադիմանկարը համեմատվող օրինակներից տարբերվում է նկարչի գլուխը պսակող լուսապսակով միայն³¹: Ըստ Ս. Տեր-Ներսեսյանի՝ դժվար է փաստել, որ լուսապսակն ավելի ուշ ավելացրել է այն նկարիչը, ով պատկերել է մանրանկարի շրջանակն անկյուններում զարդարող ծաղկային մոտիվները³²: Միջնադարում հայ մանրանկարիչներից լուսապսակով ինքնադիմանկար ունի նաեւ Սարգիս Պիծակը³³:

²⁸ Տե՛ս **S. Der Nersessian**, նշվ. աշխ., p. 233: Նույն տեսակետը ենթադրաբար հայտնում է Լ. Չուգասյանը, տե՛ս **Լ. Չուգասյան**, նշվ. աշխ., էջ 62:

²⁹ Պատկերի սեւ-սպիտակ պատճենում գրությունն ավելի հստակ է ընթերցվում, տե՛ս Ս. Տեր-Ներսեսյանի արխիվ, ՄՄ, խտասկավառակ ԺԳ., թղթապանակ 1917, լուսապատճեն 28:

³⁰ Տե՛ս **S. Der Nersessian**, *Les portraits d'Esayi Nçec'i ...*, p. 236: Ինչպես Երուսաղեմի ՀՊՐ 365 ձեռագրում, այնպես էլ այստեղ, նկարչի պատկերը շրջանակից դուրս է:

³¹ Ըստ Ա. Ավետիսյանի՝ Թորոս Տարոնացու մեկ այլ ինքնադիմանկար կրկին լուսապսակով հանդիպում է 1317 թ. ձեռագրում (ՄՄ ՀՊՐ 6897, 2ա), տե՛ս **Ա. Ավետիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 98:

³² Տե՛ս **S. Der Nersessian**, *Manuscripts Armeniens Illustres au XII, XIII, XIV siècles des la bibliotheque des pere Mekhitarists de Venise*, texte, preface de G. Millet, Paris, 1936, p. 133:

³³ Տե՛ս «Հայկական մանրանկարչություն. Դիմանկար», արժույթ-ուսումնասիրություն, կազմեց, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները գրեց Ա. Գեորգյան, մասն. խմբագիր՝ Վ. Ղազարյան, Երևան, 1982, էջ 30. **S. Der Nersessian**, *Miniature Painting of the Armenian Kingdom in Cilicia from Twelfth to the Fourteenth century*, Washington D. C., 1993, v. I, p.

Թորոս սարկավագի (աղ. 1/I Ա, Բ, III Ա, IV Ա) եւ Թորոս Տարոնացու (աղ. 1/II Ա) վերը թվարկած ինքնադիմանկարների կողքին երբ դնում ենք ՄՄ Հ^մ 7650 Ավետարանում մեզ հետաքրքրող Ֆիգուրի պատկերը (աղ. 1/V Ա), տեսնում ենք, որ դրանք ունեն պատկերազրական սերտ առնչություններ: Հանդերձանքը (այստեղ կարելու է հիշել, որ Թորոսը եղել է սարկավագ, իսկ Ավագը՝ ձեռագիրը ծաղկելիս դպիր, ավելի ուշ՝ սարկավագ)՝ ամբողջ մարմինը ծածկող շագանակագույն տունիկա³⁴, ծնկաչոք կեցվածքը եւ ձեռքերն առաջ պարզած մեղքերի թողուլթյուն հայցելիս, գրեթե ամենուր նույնն են, բացառությամբ 1311 թ. Ավետարանում Աստվածամոր նինջի տեսարանի, որտեղ թեմատիկայից ելնելով՝ Թորոս սարկավագը պատկերել է իրեն խուսկ ծխեցնելիս: Առավել ակնհայտ են զուգահեռները 1311 թ. Ավետարանի մեռյալների հարուլթյան տեսարանում պատկերված նկարչի ինքնադիմանկարի հետ: Երկու ավետարաններում էլ դիմանկարների նույն տեղադրությունը, հանդերձանքի եւ կեցվածքի ընդհանրությունները թույլ են տալիս ասել, որ ՄՄ Հ^մ 7650 Ավետարանում Մեռյալների հարուլթյան տեսարանում պատկերված ծնկաչոք խնդրարկուն մանրանկարիչ Ավագն է, ով ասես աղերսում է հրեշտակին մեղքերի թողուլթյան եւ հոգու փրկուլթյան համար այստեղ նաեւ պարզ է դառնում, թե ինչու են հրեշտակները պատկերված առանց փողերի: Նկարչի այս դիմանկարն ասես պատկերումը լինի ձեռագրի հիշատակարանում տեղ գտած հետեւյալ տողերի. «Նայ եւ զիս արարէք յիշման արժանի, զանարգ եւ զանպիտան հոդս յամենայնի, զգրկեալս ի տիրապէս շնորհաց հոգւոյն եւ զխաւարեալս մեղացն արգասեօք, ի դրունս դատաստանին հասեալս եւ երկեղիւ դատաւորին պակուցեալս զԱւագ դպիրս» (354ա): Դատաստանի համար փրկուլթյուն հայցող աշխարհիկ եւ հոգեւոր դասին պատկանող անձանց (հիմնականում ձեռագրի պատվիրատու, ստացող, գրիչ կամ ծաղկող) դիմանկարներ հայ մանրանկարչուլթյան մեջ հաճախ են հանդիպում: Դրանց մի մասը, որ տարածում է գտնում ԺԵ.-ԺԷ. դարերում, պատկերվում է Քրիստոսի երկրորդ գալստյան տեսարանում, որտեղ կենտրոնում Քրիստոսն է քառակերպի մեջ կամ առանց դրա, իսկ Նրա շուրջ հաճախ դատաստանը ազդարարող փո-

159, v. II, fig. 635. **Լ. Չուգասցյան**, նշվ. աշխ., էջ 91:

³⁴ Միջնադարյան հայ մանրանկարչության մեջ սարկավագի հագուստի նմանատիպ այլ պատկերումներ եւս հանդիպում են, ինչպես օրինակ Կարապետ (ՄՄ Հ^մ 4923, 9ա) եւ Ամիրբեկ սարկավագների դիմանկարներում (ՄՄ Հ^մ 7566, 9ա), տես **Ա. Գեւորգյան**, նշվ. աշխ., պատկերներ 47, 59, ծանոթագրություն, էջ 214:

դահար հրեշտակներն են³⁵:

Հարց է ծագում. ի՞նչ նախատիպից կարող էր օգտվել Ավագն իր մատյանը ծաղկելիս: Ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Յի-չեցէք ի Քրիստոս աղաչեմ, զանապատս ի բարեաց զԱւագ դպիրս, որ զսուրբ աւետարանս ցանկագրեցի մեծ սիրով ի յընդիր օրինակէ մեծ վարդապետին Եսայեա» (349բ): Ելնելով այս հիշատակությունից՝ Գ. Հովսեփյանը ենթադրում է, որ գուցե 1329 թ. Ավետարանը Ավագը ցանկագրել է Թորոս Տարոնացու 1323 թ. Ավետարանից (հեղինակը նաեւ նշում է, որ առիթ չի ունեցել ցանկերը տեղում համեմատելու)³⁶: Ըստ վաստակաշատ գիտնականի՝ «Աւագ նկարիչը, որ թէեւ Գլածորում գրելու մասին յիշատակութիւն չկայ, բայց այնտեղ է ուսում ստացել եւ այնտեղ պիտի օրինակած լինի մեզ յայտնի նորա հնագոյն գործը» (խոսքը 1329 թ. Ավետարանի մասին է)³⁷: Նկատենք, որ ձեռագրերի միջեւ հնարավոր կապը պարզելու համար չենք կարող առաջնորդվել համաբարբառի սոսկ ցանկերի համեմատությամբ, քանի որ դրանք (այդ թվում մեր համեմատելիք օրինակները) հիմնականում համապատասխանում են Եվսեբիոս Կեսարացու ավանդած չորս ավետարանների կառուցվածքին, որոնց գլուխներն ամփոփված են Ա.-Ժ. կանոններում³⁸: Այդուհանդերձ, երկու ձեռագրերի ցանկերի համեմատությունը մեր կողմից տվեց հետեւյալ պատկերը. համաբարբառի կանոններում³⁹ առանձին դեպքերում կան որոշ տարբերություններ⁴⁰, սակայն, բնագրերում գլուխները

³⁵ «Հայկական մանրանկարչություն. Դիմանկար», էջ 12, պատկեր 45, 60, 61, 67, 68, 70, 72, 73, 74, ծանոթագրություններ էջ 214-5. Լ. Զուգասպյան, նշվ. աշխ., էջ 86, 93-4. Լ. Սարգսյան, Բուխարեստի Ակադեմիայի գրադարանի հայերեն Շարակնոցը (նախնական դիտարկումներ), «Անտառ Ծննդոց» հոդվածների ժողովածու՝ նվիրված Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին, Երեւան, 2015, էջ 467:

³⁶ Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, Մխիթար Անեցի գրիչ եւ նկարիչ (գործակցութեամբ Գլածորի նկարիչ Աւագ դպրի), «Հասկ հայագիտական տարեգիրք», Ա. տարի, Անթիլիաս- Լիբանան, 1948, էջ 199:

³⁷ Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ. հոգեւոր կեդրոններ եւ Գլածորի բարձր դպրոցը Պոռշեանց իշխանութեան մէջ (պատկերազարդ), մասն երկրորդ, Երուսաղէմ, 1942, էջ 243, նույնի Բ. հրատարակություն, էջ 277:

³⁸ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Ա. Վարդանեան, Մատենագրութիւնք Եփաղի. քննութիւն եւ քննագիր յաւելում Եսեբեայ Կեսարացոյ թուղթ առ Կարապիանոս, Վիեննա, 1930, էջ 215-57:

³⁹ Նշենք, որ ՄՄ Հ^մ 6289 Ավետարանում թափված էջերի պատճառով համաբարբառի Ե.-Թ. կանոնները չունենք, սակայն չորս ավետարանների բնագրի ամբողջական հասանելությունը թույլ է տալիս համեմատություն անել:

⁴⁰ Ինչպես օրինակ, ՄՄ Հ^մ 6289 Ավետարանում համաբարբառի Ա. կանոնի Հովհաննեսի Ավետարանում կարդում ենք ...ԿԵ., ԿԶ., ԿԷ., ՃԻԳ., ... գլուխները (5բ, 6ա), իսկ ՄՄ Հ^մ 7650 Ավետարանի նույն կանոնում՝... ԿԵ., ԿԶ., ՃԻԶ., ... (6ա), համաբարբառի Գ.

եւ դրանց բովանդակութիւնը ճշգրիտ համապատասխանում են իրար⁴¹: Երկու մատյաններն էլ ֆիզիկական հատկանիշներով իրար մոտ են՝ չափսերը (ՄՄ Հ^մ 7650՝ 22,4x15,5 սմ, ՄՄ Հ^մ 6289՝ 24x17,5 սմ), կազմութիւնը (դրոշմազարդ կաշի, միջուկը տախտակ, դռնակով, սկզբից եւ վերջից պատառիկ-պահպանակներ), տողերի քանակը՝ 19: Երկուսի դեպքում էլ չորս ավետարանները չունեն նախադրութիւններ, գլխաբաժանումները, լուսանցազարդերը եւ գլխատառերը հաճախ նույն սկզբունքով են ձեւավորված⁴²: Այդուհանդերձ, այս համապատասխանութիւնները բավարար չեն եզրակացնելու համար, որ ՄՄ Հ^մ 7650 Ավետարանը կարող է ընդօրինակութիւն լինել Թ. Տարոնացու հիշյալ Ավետարանից, քանի որ ըստ հիշատակարանների՝ երկու ձեռագրերն էլ ավելի ուշ վերակազմվել են (ՄՄ Հ^մ 7650՝ 1503 թ., 354թ., 1570 թ., 355ա, 1702 թ., 355բ, ՄՄ Հ^մ 6289՝ 1522 թ., 285 ա), ուստի դրանց սկզբնական կազմութիւնը կարող էր ինչ-ինչ փոփոխութիւնների ենթարկվել: Բացի այդ, տարբեր է երկու ձեռագրերի նկարազարդման համակարգը Թե՛ մանրանկարների ընտրութեան եւ Թե՛ դրանց տեղադրութեան տեսանկյունից: ՄՄ Հ^մ 6289 Ավետարանում տերունական պատկերները Տարոնացին պատկերել է ամբողջ էջով, բայց ոչ Թե խորաններից հետո, ինչպես ՄՄ Հ^մ 7650 ձեռագրում է, այլ չորս Ավետարանների բնագրերի համապատասխան հատվածներում: Տարոնացին պատկերել է նաեւ որոշ մանրանկարներ, որոնք Ավագի մատյանում չկան, օրինակ՝ «Հովհաննես Մկրտիչը քարոզելիս» (17ա) եւ «Երկու կույրերի բժշկումը» (33ա) լուսանցապատկերը, «Յուդաբեր կանայք Քրիստոսի գերեզմանին» ամբողջ էջով մանրանկարը (98ա): Իր հերթին Ավագ Ծաղկողի մատյանում կան պատկերումներ, որոնք բացակայում են Թ.

կանոնում ՄՄ Հ^մ 6289-ում Հովհաննեսի Ավետարանը բաղկացած է Ա.-ԽԷ. գլուխներից (8ա), իսկ ՄՄ Հ^մ 7650-ում՝ Ա.-ՃԲ. գլուխներից (8ա): Կամ ՄՄ Հ^մ 6289 Ավետարանում համաբարբառի Ժ. կանոնի չորս ավետարանները հետեւյալ հերթականությամբ են տրված՝ Մատթեոս, Մատթեոս, Մարկոս, Ղուկաս, Ղուկաս, Ղուկաս, Յովհաննէս, Յովհաննէս, Յովհաննէս (9բ եւ 10ա), իսկ ՄՄ Հ^մ 7650-ում՝ Մատթեոս, Մատթեոս, Ղուկաս, Ղուկաս, Մարկոս, Յովհաննէս, Յովհաննէս, Յովհաննէս (12ա):

⁴¹ Բերենք երկու օրինակ միայն. ՄՄ Հ^մ 6289 Ավետարանում Հովհաննեսի Ավետարանի ԿԷ. գլուխը՝ «Զի մարմին իմ ...» (241բ), նույնն է ՄՄ Հ^մ 7650 Ավետարանում Հովհաննեսի Ավետարանի ԿԷ. գլխի հետ (294բ), եւ երկու ձեռագրերի դեպքում էլ բնագիրը համընկնում է Մատթեոսի՝ ՄՁԴ., Մարկոսի՝ ՃԿԵ. եւ Ղուկասի՝ ՄԿԶ. ավետարանների գլուխների հետ, կամ ՄՄ Հ^մ 6289 Ավետարանում Հովհաննեսի Ավետարանի ԽԷ. գլուխը՝ «Ելի լեռոն Յիսուս եւ անդ նստեր աշակերտաւքն հանդերձ ...» (238բ), նույնն է ՄՄ Հ^մ 7650 Ավետարանում Հովհաննեսի Ավետարանի ԽԷ. գլխի հետ (290բ), եւ երկու ձեռագրերի դեպքում էլ բնագիրը համընկնում է Մատթեոսի՝ ՃԽԶ., Մարկոսի՝ ԿԳ. եւ Ղուկասի՝ ՂԲ. ավետարանների գլուխների հետ:

⁴² Օրինակ՝ թռչնագիր գլխատառ, ապա ոսկեգույն թանաքով ավարտվող բառ:

Տարոնացու մատյանում, ինչպես օրինակ՝ Ահեղ դատաստանի պատկերումը:

Հարկ է նշել, որ Տարոնացու 1323 թ. Ավետարանից բացի, Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչ, վարդապետ, հռետոր Եսայի Նչեցու համար կամ նրա պատվերով մինչև 1329 թվականը գրվել են այլ մատյաններ եւս: Մեզ հասանելի օրինակներն են՝ 1307 թ. Ավետարանը (Վենետիկ Հ^{մր} 1917), 1318 թ. Աստվածաշունչը (ՄՄ Հ^{մր} 206), 1300-1307 թթ. Ավետարանը (Կալիֆորնիայի համալսարան Հ^{մր} 1): Հիշյալ ձեռագրերի ցանկերի⁴³, բնագրերի եւ նկարազարդումների համեմատությունը ՄՄ Հ^{մր} 7650 Ավետարանի հետ նույնպես թույլ չի տալիս հաստատել, որ դրանցից որեւէ մեկը կարող էր ընդօրինակություն աղբյուր ծառայել ՄՄ Հ^{մր} 7650 Ավետարանի համար:

Քանի որ ՄՄ Հ^{մր} 7650 Ավետարանի՝ մեզ հետաքրքրող մանրամասնի օրինակով պատկերազրական ընդհանրություններ տեսանք ՄՄ Հ^{մր} 10859 Ավետարանի հետ, ավելորդ չենք համարում երկու ձեռագրերի առավել մանրակրկիտ համեմատությունը՝ պարզելու համար դրանց ազդակցությունը, թեպետ համեմատելիք ձեռագրում չունենք Եսայի Նչեցու հետ առնչվող որեւէ հիշատակություն: Այս դեպքում նույնպես չենք կարող առաջնորդվել ֆիզիկական հատկանիշների (կազմը կաշվից, միջուկը տախտակ, լուսանցակողերը կարմիր) եւ կազմության որոշ ընդհանրություններով (երկու մատյաններն էլ չունեն ավետարանների նախադրույթ-յուններ), քանի որ դրանք բազմիցս վերակազմվել են հետագայում (վերակազմություններից մեկի ժամանակ ՄՄ Հ^{մր} 10859 Ավետարանին ավելացվել է արծաթե կրկնակազմ 1791թ.⁴⁴): Չափսերով երկու մատյաններն էլ տարբեր են միմյանցից (ՄՄ Հ^{մր} 10859-ը բավական մեծ է՝ 38x27 սմ.), լուսանցքների եւ գլուխների ձևավորումները նույնպես տարբեր են⁴⁵: Ուշագրավ է, որ ՄՄ Հ^{մր} 7650 (181ա եւ 271բ), նաեւ ավելի ուշ ՄՄ Հ^{մր} 212 (153ա եւ 237ա) ավետարաններում Ղուկասի Ավետարանում Ավագը կիրառել է «Լուկաս» անվանումը, որ գալիս է լատիներեն *Lucas*-ից. մի առանձնահատկություն, որ չի կրկնվում ինչպես ՄՄ Հ^{մր} 10859, այնպես

⁴³ Համաբարբադի կանոնների ցանկերում նկատելի են նույն տարբերությունները, որ տեսանք ՄՄ Հ^{մր} 7650 եւ 6289 Ավետարանների միջեւ, սակայն առանձին օրինակներ չենք բերում տեքստը ավելորդ չծանրաբեռնելու համար:

⁴⁴ **Հր. Աճառյան**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց հրատարակելալ ի Մխիթարեան միաբանութենէ, հտ. Զ., Տաճկաստան-Պարսկաստան, տետր Բ., Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թավրիզի, Վիեննա, 1910, էջ 70:

⁴⁵ Ավագ Ծաղկողի Ավետարանի համեմատությամբ Թորոս սարկավագի մատյանում դրանք ավելի պարզ են՝ հաճախ սեւ կամ կարմիր թանաքով:

էլ այս հոգւածում համեմատութեան ենթակա այլ մատյաններում:

Ի տարբերութիւն համաբարբառի՝ կանոնների ցանկերում որոշ անհամապատասխանութիւններ, որ տեսանք ՄՄ Հ^մ 7650 եւ ՄՄ Հ^մ 6289, Հ^մ 206, Վենետիկի Հ^մ 1917, Կալիֆորնիայի համալսարանի Հ^մ 1 ձեռագրերի միջեւ, ՄՄ Հ^մ 10859 Ավետարանի դեպքում դրանք ճշգրտորեն համընկնում են մեկը մյուսին⁴⁶: Չնայած երկու մատյաններում այդ ցանկերի եւ ապա չորս ավետարանների բնագրի ճշգրիտ հաջորդականութեանը՝ հաճախ նկատելի են ուղղագրական, քերականական եւ այլ բնույթի տարբերութիւններ⁴⁷:

Հնարավորին վերականգնելով ՄՄ Հ^մ 10859 Ավետարանի ամբողջ էջով արված մանրանկարների ընդհանուր պատկերը⁴⁸, նկատելի է, որ Թորոս սարկավագի Ավետարանի եւ Ավագ դպիրի մատյանի նկարագրում ման համակարգերում կան որոշ տարբերութիւններ: Թորոսը պատկերել է «Աբրահամի զոհաբերութիւնը» (1ա), «Իսահակը» (1բ) եւ «Աստվածամոր նինջը» մանրանկարները, որոնք չկան Ավագի մատյանում: Գեղարվեստական ձեւավորման տեսանկյունից բացի, Ահեղ դատաստանի թեմայի պատկերագրական առնչութիւններին, ժայռային բնապատկերի եւ որոշ գլխատառերի ձեւավորման ընդհանրութիւններին (տե՛ս աղ. 2)⁴⁹

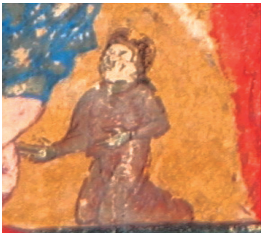
⁴⁶ ՄՄ Հ^մ 7650 Ավետարանում համաբարբառի Ա. կանոնի Հովհաննեսի Ավետարանի ... ԿԵ., ԿԶ., ԺԻԶ., ... (6ա) գլուխները նույն կերպ են տրված ՄՄ Հ^մ 10859-ում (7ա), համաբարբառի Գ. կանոնում ՄՄ Հ^մ 7650-ում Հովհաննեսի Ավետարանը բաղկացած է Ա.-ԺԲ. գլուխներից (8ա), ինչպես Թորոս սարկավագի ձեռագրի դեպքում է (8ա): Կամ ՄՄ Հ^մ 7650 ձեռագրում համաբարբառի Ժ. կանոնի չորս ավետարանները հետեւյալ հերթականությամբ են տրված՝ Սատթէոս, Սատթէոս, Դուկաս, Դուկաս, Սարկոս, Յովհաննէս, Յովհաննէս, Յովհաննէս (12ա), նույն համապատասխանեցումը տեսնում ենք ՄՄ Հ^մ 10859 Ավետարանում (9բ եւ 10ա):

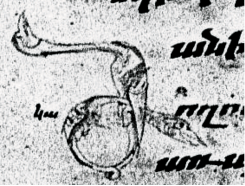
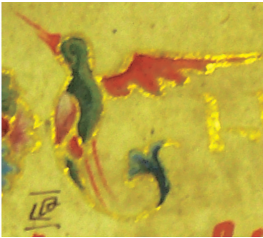
⁴⁷ ՄՄ Հ^մ 10859՝ աղջիկն (134ա), երթային (134ա), առ նայ (134ա), մերձենային (134ա), ժողովեցան (308ա), կապելաւք (308ա), ձեռաւքն (308ա) եւ ՄՄ Հ^մ 7650՝ աղճիկն (140ա), երթային (140ա), առ նոսա (140ա), մերձանային (140ա), ժողովեցին (316ա), կապելովք (316ա), ձեռօքն (316ա):

⁴⁸ Ըստ Աճառյանի՝ դրանք ի սկզբանէ եղել են 18-ը՝ արված նույն թերթի երկու երեսներին, տե՛ս Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 70: Ս. Մերիանի ցանկին (S. Merian, նշվ. աշխ., p. 595-602) ավելացնելով չորս մանրանկարները (Catalogue Maison de vente Leclere Armeniaca ..., որ. 01), երկու մանրանկարներ, հավանաբար արված նույն թերթի երկու երեսին, դեռ հայտնի չեն մեզ. դրանք պետք է որ լինեն «Էջըը դժոխք» եւ «Խաչելությունը» պատկերող մանրանկարները:

⁴⁹ ՄՄ Հ^մ 10859 Ավետարանի պատկերները վերցված են Ս. Տեր-Ներսեսյանի թվային արխիվից, Փարիզ, Նուբարյան գրադարան, խտասկավառակ Հ^մ ԺԲ., թղթապանակ «Թավրիզ», լուսապատճեններ 81, 88, 103: Նյութը տրամադրել է պատմական գիտությունների դոկտոր Հարություն Գետրոյանը: ՄՄ Հ^մ 7650 Ավետարանի պատկերները տրամադրել է պատմական գիտությունների դոկտոր Գետրո Եր-Վարդանյանը:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 1

	Ա	Բ
I Հազարյան հավաքածու Հմր 142	 2ա	 2բ
II Վենետիկ Հմր 1917	 294 ա	
III Երուսաղեմ Հմր 365	 2բ	
IV Չեսթեր Բիթթի Հմր 559		
V ՄՄ Հմր 7650	 27ա	

	Ա	Բ	Գ
I ՄՄ 10859	 134ա	 151ա	 134ա
II ՄՄ 7650	 132բ	 31բ	 140ա

նկ. 1, Քրիստոսի Երկրորդ գալուստը, ՄՄ
Հմր 7650, 26բ (պատկերը տրամադրել է
պատմական գիտությունների ղոկտոր Գևորգ
Տեր-Վարդանյանը):

նկ. 2, Մեռյալների հարությունը, հոգիների
կշռումը և դժոխքը, ՄՄ Հմր 7650, 27ա:
(պատկերը տրամադրել է պատմական
գիտությունների ղոկտոր Գևորգ Տեր-
Վարդանյանը):

նկ. 3, Խմբանկար Աստվածամոր, Քրիստոսի և ստացող Ասլանի և Հովհաննես մանկտավագի դիմանկարներով, ՄՄ Հմր 7650, 25ա: (պատկերը տրամադրել է պատմական գիտությունների դոկտոր Գևորգ Տեր-Վարդանյանը):

նկ. 4, Մեռյալների հարությունը, Հագարյան հավաքածու Հմր 142, 2ա (գունավոր վերատպությունը վերցված է հետևյալ աշխատությունից՝ H. Evans, Treasures in Heaven, Armenian Illuminated manuscripts, edited by T. Mathews, R. Wieck, Pierpont Morgan Library, New-York, 1994, pl. 22):

նկ. 5, Խմբանկար Աստվածամոր, Քրիստոսի և ծաղկող Թորոսի դիմանկարներով, Հագարյան հավաքածու Հմր 142, 2բ (գունավոր վերատպությունը վերցված է հետևյալ աշխատությունից՝ H. Evans, Treasures in Heaven ..., pl. 23):

նկ. 6, Աստվածամոր նինջը, Չեսթր Բիթթի գրադարան Հմր 559 (գունավոր վերատպությունը վերցված է հետևյալ աշխատությունից՝ The Bernard and Mary Berenson Collection of European Painting at I Tatti, nr. 100, notice by S. Merian, edited by C. Strehlke, M. Israëls, Milan, 2015, p. 600, fig. 100.6):

նկ. 7, Եսայի Նչեցին աշակերտների
հետ, Երուսաղեմ, Հմր 365, էջ 2ր
(պատկերը տրամադրել է պատմական
գիտությունների դոկտոր Կարեն
Մաթևոսյանը):

նկ. 8, Աստվածամայրը Մանուկը
գրկին, Վենետիկ, Հմր 1917,
294ա (պատկերը տրամադրել
է լուսանկարիչ Հրայր Բազե
Խաչերյանը):

այլ սերտ նմանություններ եւ առանձնահատկություններ, որոնք հանդիպում են երկու ձեռագրերում, չկան:

Ավելորդ չենք համարում երկու մատյանների գրչության ժամանակի հիշատակարաններում առկա անձնանունների քննությունը: ՄՄ Հ^մ 7650 Ավետարանում Շնոֆոր անվամբ երկու տարբեր մարդիկ են հիշատակվում, նրանցից մեկը ձեռագրին օժանդակող Շնոֆոր տիկինն է (352բ), իսկ մյուսը՝ Շնոֆոր դպիրը, ով «չատ աշխատասիրեցաւ ի սմա» (354ա)⁵⁰: ՄՄ Հ^մ 10859 Ավետարանում գրիչ Ծեր քահանան մի քանի անունների շարքում խնդրում է հիշել նաեւ ոմն Շնոհվորի, «որ բազում աշխատանք կրեաց ի վերա մեր» (268բ): Արդյո՞ք վերջինս հանդիսանում է 1329 թ. Ավետարանում հիշատակվող Շնոֆորներից որեւէ մեկը. դժվար է ասել: Ըստ Աճառյանի՝ Թորոս սարկավագի 1311 թ. ձեռագրում հիշատակվող Շնոհվորը կին է⁵¹: Այդպես է, թե ոչ, միեւնույն է, չի օգնում գտնելու մեր հարցի պատասխանը, քանի որ նույն հեղինակից տեղեկանում ենք նաեւ, որ Շնոֆոր կամ Շնոհվոր թե՛ իգական, թե՛ արական անունը տարբեր այլ գրելաձևերով տարածում է ունեցել հայոց միջավայրում⁵²:

Հայտնի չէ, թե որտեղ է ստեղծվել ՄՄ Հ^մ 10859 Ավետարանը: Ս. Տեր Ներսեսյանը առաջ է բերում այն վարկածը, որ գուցե մատյանն ընդօրինակվել է Գլաձորում⁵³: Եթե դա այդպես է, ապա մենք գիտենք, որ Ավագը կրթություն է ստացել Գլաձորում, այստեղից կարելի է ենթադրել, որ նա կարող էր տեսած լինել այս կամ նմանատիպ ձեռագրեր:

Անդրադառնալ 1329 թ. Ավետարանի ստեղծման վայրին⁵⁴: Գլաձորում այն անելու Գ. Հովսեփյանի տեսակետը քիչ հավանական է, քանի որ ձեռագրում մանրանկարիչը պատկերել է մատյանի ստացող Ասլանի

⁵⁰ Վերջինս հիշատակվում է Ավագ Ծաղկողից մեզ հասած այլ ձեռագրերում եւս, տես **Լ. Սարգսյան**, Մանրանկարիչ Ավագը ..., էջ 74-5:

⁵¹ ՀԱԲՌ, հտ. 4, էջ 172:

⁵² Անդ, էջ 171-172: Այս անունը տարբեր գրելաձևերով հաճախ է հանդիպում նաեւ քննելիք 1311 թ. Ավետարանի հետագայի հիշատակարաններում (10ա, 114բ, 174բ, 346ա, 348բ):

⁵³ Հեղինակին այս ենթադրությունն անելու հիմք են տվել պատկերագրական ընդհանրությունները ՄՄ Հ^մ 10859 (մասնավորաբար Քրիստոսի Ծննդյան եւ Համբարձման տեսարանները, Ավետարանիչների դիմանկարները) եւ Թորոս Տարոնացու՝ Գլաձորում ծաղկած ՄՄ Հ^մ 206 եւ Հ^մ 6289 ձեռագրերի միջեւ, տես **Ս. Տեր Ներսեսյանի** արխիվ, ՄՄ, վավերագիր Հ^մ 368, էջ 48ա, 49ա, 50ա, 51ա, 52ա: Երուսաղեմի Հ^մ 365 ձեռագրում Եսայի Նչեցու եւ նրա աշակերտների խմբանկարի առկայությունը հեղինակին թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Թորոս սարկավագը Գլաձորում է արել նաեւ այս մանրանկարը, տես **S. Der Nersessian**, Les portraits d'Esayi Nçec'i ..., 1986, p. 233:

⁵⁴ Չենք կարող ենթադրել, որ Ավետարանի գրչությունը եւ նկարազարդումը գուցե միաժամանակ եւ նույն տեղում չեն արվել, քանի որ, ինչպես գիտենք, Ավագ ծաղկողը գրիչ Գրիգորի հետ միասին մասամբ մասնակցել է նաեւ ձեռագրի բնագրի ընդօրինակմանը:

դիմանկարը (25ա), ով ինչպես հայտնի է նույն Ասլան Դավրիժեցին է (Թավրիզեցի)⁵⁵, ապրել եւ գործել է Թավրիզում: Դժվար է պատկերացնել, որ Ավագը կարող էր պատկերել Ասլանի եւ Հովհաննես մանկտավագի դիմանկարներն առանց նրանց ճանաչելու. այստեղ նկատի ունենք ոչ միայն դիմանկարչական խնդիրները (բնորդի նմանություն եւ այլն), որոնք պետք է լուծեր նկարիչը, այլեւ այն հանգամանքը, որ Ասլանը, ինչպես նաեւ մանկտավագ Հովհաննեսը, հանդես են գալիս որոշակի դերակատարմամբ: Այս հանգամանքը հակասում է Գ. Հովսեփյանի մեկ այլ ենթադրությունը նույնպես, այն է՝ գրիչ Գրիգոր երեցի եւ Ավագ դպիրի մատյանը կարող էր ընդօրինակված լինել Գլաձորում ստեղծված Թորոս Տարոնացու 1323 թ. Ավետարանից: Ինչ վերաբերում է ՄՄ Հ^մ 10859 Ավետարանին, ապա այս ձեռագրի Թավրիզում գտնվելու մասին վաղագույն հիշատակությունը վերաբերում է 1444 թ.⁵⁶: Իսկ արդյո՞ք գրիչ Ծերը եւ ծաղկող Թորոսը ստեղծել են այն Թավրիզում, եթե ոչ, ապա երբ է հայտնվել այնտեղ եւ ինչ հանգամանքներում, հայտնի չէ: Ս. Տեր Ներսեսյանը տեսակետ է հայտնում, որ Թորոս սարկավագն ու Ավագ դպիրն իբրեւ նկարիչներ միեւնույն գեղարվեստական միջավայրին են պատկանել⁵⁷: Չենք կարող փաստել, որ 1329 թ. Ավետարանն (ՄՄ Հ^մ 7650) ընդօրինակություն է 1311 թ. Ավետարանից (ՄՄ Հ^մ 10859)⁵⁸, քանի որ երկու ձեռագրերի կապը հաստատելու համար, ինչպես վերը տեսանք, բավարար հիմքեր չկան: Թերեւս որոշ համընկնումներ հաշվի առնելով՝ կարող ենք ենթադրել միայն, որ գուցե դրանք ունեն միեւնույն նախատիպը կամ կրում են միեւնույն գեղարվեստական միջավայրի ազդեցությունը:

Ըստ Գ. Հովսեփյանի ՄՄ Հ^մ 7650 եւ ՄՄ Հ^մ 212 ձեռագրի տերուական պատկերների հետեւողությամբ Սուլթանիայում Մխիթար Անեցին նկարազարդել է ՄՄ Հ^մ 7740 Ավետարանը 1356-1357 թթ., սակայն միջնորդաբար Երուսաղեմի Հ^մ 1941 ձեռագրից⁵⁹, որի ստեղծմանը մաս-

⁵⁵ Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, Մխիթար Անեցի գրիչ եւ նկարիչ..., էջ 200. Լ. Զաքարյան, նշվ. աշխ., էջ 98:

⁵⁶ Տե՛ս S. Merian, նշվ. աշխ., p. 599.

⁵⁷ Ս. Տեր-Ներսեսյանի արխիվ, ՄՄ, վավերագրեր Հ^մ 368, էջ 43ա եւ 47ա: Հեղինակը հավանաբար նկատի ունի Գլաձորի դպրոցի հետ առնչությունները: Չպետք է մոռանանք, որ այնտեղ է կրթություն ստացել Ավագ Ծաղկողը, եւ ըստ Ս. Տեր-Ներսեսյանի, այնտեղ է ստեղծվել Թավրիզի ձեռագիրը: Հեղինակը ոճական եւ պատկերագրական որոշ նմանություններ է տեսնում երկու նկարիչների ստեղծագործությունների միջեւ, տե՛ս S. Der Nersessian, The Chester Beatty Library ... p. XXXII;

⁵⁸ Դա կնշանակեր, որ Թավրիզում կամ նրա մոտակայքում գտնվող որեւէ հայկական գրչակենտրոնում է (Սուլթանիա եւ այլն) գրիչ Ծերը ընդօրինակել 1311 թ. Ավետարանը:

⁵⁹ Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 211, 219, նույն կարծիքը կիսում է Ա. Գետրոյանը, տե՛ս

նակցել են թե՛ Ավագը, թե՛ Մխիթար Անեցին: Ինչպես Երուսաղեմի Հ^մ 1941, այնպես էլ ՄՄ Հ^մ 7740 Ավետարանում Ահեղ դատաստանի պատկերում չկա, ուստի այս հոգևածի շրջանակում Գ. Հովսեփյանի տեսության քննությունն ավելորդ է (դրան կանգնադառնա՞նք մեկ այլ առիթով):

Մանրանկարիչ Ավագի 1329 թ. Ավետարանը հետագայում ընդօրինակման աղբյուր է ծառայել Կաֆայում (Ղրիմ) ստեղծագործող հայ նկարիչ Նիկողայոս Ծաղկարարի (կամ Մելանավորի, ինչպես ինքն է իրեն կոչում) համար: Նրանից մեզ են հասել մի շարք ձեռագրեր, որոնց ճնշող մեծամասնությունը գտնվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում, կան ձեռագրեր նաև այլ հավաքածուներում (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա եւ այլն): Ըստ է. Կորխմազյանի՝ Նիկողայոսն իր ձեռագրերն ընդօրինակել է ժամանակին Կաֆայի սուրբ Սարգիս եկեղեցում գտնվող ԺԳ.-ԺԴ. դարերի հայերեն մատյաններից⁶⁰: Նիկողայոսի թողած հիշատակարաններում այդ մասին բազմաթիվ վկայություններ կան⁶¹: Նրա նկարազարդած ավետարանների մեծ մասը սկսվում է տերունական պատկերաշարով, ապա ավարտվում Ահեղ դատաստանի պատկերմամբ: Ըստ Գ. Հովսեփյանի, ապա է. Կորխմազյանի՝ այդ պատկերումների մի մասը Նիկողայոսն արել է ՄՄ Հ^մ 7650 ձեռագրից⁶²: Ինչպե՞ս 1329 թ. Ավետարանը կարող էր հայտնվել Ղրիմում: Մխիթար Անեցու ՄՄ Հ^մ 7740 ձեռագրի առնչությամբ Գ. Հովսեփյանը գրում է, որ այն 1429 թ. առաջ բերված էր Կաֆա, Ղրիմի Թոխթամիշ խանի կամ նրանից առաջ Ջանիբեկի դեպի Ատրպատական⁶³ արշավանքների ժամանակ: Չի բացառվում, որ Ավագի ՄՄ Հ^մ

Ա. Գեորգեան, Հայ մանրանկարիչներ, Մատենագիտություն IX-XIX դդ., Գահիրե, 1998, էջ 429: Ըստ Ա. Գեորգյանի, Ավագը եղել է Մխիթար Անեցու ուսուցիչը, սակայն այս տեսակետի հետ համաձայնել չենք կարող, քանի որ Անեցին հիշում է իր ուսուցիչներին՝ Ճան Հակոբ եւ Գրիգոր քահանաներին (վերջինս, ըստ Գ. Հովսեփյանի, ՄՄ Հ^մ 7650-ի գրիչ Գրիգոր երեցն է), իսկ Ավագին խնդրում է հիշել իբրեւ քաջ քարտուղարի, գործի օժանդակողի, տե՛ս Գ. Զովսեփեան, նշվ. աշխ., էջ 196, 200: Գ. Հովսեփյանը կարծում է, որ Անիից Սուլթանիա տեղափոխվելիս Անեցին արդեն ծերության մոտ հասակում է եղել, տե՛ս անդ, էջ 196: Կարծում ենք, որ Մխիթար Անեցին արդեն հասուն տարիքում է եղել, երբ տեղափոխվել է Սուլթանիա եւ ստեղծագործել Ավագի հետ միասին: Երկու նկարիչների՝ Ավագի (1329 թ. մինչեւ 1377 թ. առաջ) եւ Մխիթար Անեցու (1300 թ. առաջ մինչեւ 1356-1357 թթ.) գործունեության մոտավոր տարիները համեմատելով, կարելի է ենթադրել, որ նրանք եղել են հասակակիցներ, կամ գուցե Անեցին ավելի տարեց է եղել:

⁶⁰ Տե՛ս Չ. Корхмазян, Армянская миниатюра Крыма XIV-XVII вв., Ереван, 1978, с. 78-81:

⁶¹ Տե՛ս Ա. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ. դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), Խո. Գ., Երեւան, 1984, էջ 397 (հիշատակում է Դրազարկում ընդօրինակված ձեռագրի մասին, ՄՄ Հ^մ 6673, էջ 301բ), 428, 560, 610 եւ այլն:

⁶² Տե՛ս Գ. Զովսեփեան, նշվ. աշխ., էջ 204. Չ. Корхмазян, նշվ. աշխ., с. 80-81:

⁶³ Տե՛ս անդ, էջ 211:

7650 Ավետարանը նույնպես այս արչավանքների հետեւանքով կարող էր տեղափոխված լինել Սուլթանիայից Կաֆա: Ձեռագրի հետագայի հիշատակարաններում տեղի մասին որեւէ հիշատակություն չկա (354թ, 355ա-բ):

Ահեղ դատաստանի մանրանկարներում Նիկողայոս Ծաղկարարը հաճախ նույն պատկերազրույթյունն է կիրառել, ինչ Ավագը՝ առանձին դեպքերում որոշ փոփոխություններ ներմուծելով⁶⁴: Այդ փոփոխություններից մեկն էլ այն է, որ մեզ հետաքրքրող մանրամասնը՝ հրեշտակի առաջ ծնկաչոք պատկերված նկարչի (այս դեպքում Նիկողայոսի) դիմանկարը, բացակայում է: Առանձին դեպքերում կարող ենք տեսնել հրեշտակի առջեւ պատկերված ֆիգուրներ, բայց այս օրինակներում գործ ունենք հարույթյուն առնող մեռյալների հետ, ովքեր պատկերված են պատանքի մեջ փաթաթված, կամ մասամբ արդեն դրանից ազատված⁶⁵:

РЕЗЮМЕ

Темой данного исследования является коленопреклоненный образ церковного служителя, представленного в сцене Страшного Суда в Евангелии 1329 года (ММ №7650, л. 27л), украшенного миниатюристом Авагом. Иконографический анализ образа, а также сравнение с другими подобными портретами эпохи, свидетельствует о том, что здесь изображен сам миниатюрист Аваг, и это пока что единственный известный нам портрет художника. Ближайшая параллель к нему – портрет дьякона Тороса в сцене Воскресения Мертвых Евангелия 1311 г. (коллекция Азарян, №142, л. 2л, Западная епархия Армянской Церкви в Северной Америке, Голливуд, США). Малые размеры портрета Авага, а также его плохая сохранность не позволяют усмотреть в нем индивидуальные черты портретируемого, какие присущи образу Тороса в другой рукописи. В своем портрете мастер Аваг делает акцент на христианском понимании образа грешника, который предстает перед Судом Божиим. С этой точки

⁶⁴ Տե՛ս ՄՄ Հ^մ 7680 (12ա), 6673 (12ա), 7618 (12ա), 6992 (14ա), 7665 (12ա), 289 (16ա), 8177 (12ա), 312 (18ա), 10584 (8ա), 6992 (14ա), 7623 (448ա), 7618 (12ա), 10420 (12ա), 1353 (առանց թերթակալման), 7680 (12ա), Բրիտ. Գրադ. Հ^մ 13895 (15ա), Հարթֆորդի գրադ. Հ^մ 4 (16ա) ձեռագրերը:

⁶⁵ Ինչպես օրինակ՝ ՄՄ Հ^մ 6673 (12ա), 13895 (15ա), 7623 (448ա), 1353 (առանց թերթակալման), այս պատկերների սեւ-սպիտակ վերաստպությունները տե՛ս H. und H. Buschhausen, E. Korchmasjan, Armenische Buchmalerei und Baukunst der Krim, “Nairi” edition, Erevan, 2009, tafel 260, abb.1394, tafel 264, abb. 1410, tafel 274, abb. 1448, tafel 278, abb. 1466, նաեւ Հարթֆորդի գրադ. Հ^մ 4 (16ա), պատկերի գունավոր վերաստպությունը տե՛ս Treasures in Heaven, Armenian Illuminated manuscripts ..., pl. 41:

зрения автопортрет миниатюриста Авага является продолжением уже существующей традиции портретных изображений, которые найдут широкое распространение в XV-XVII веках. Ряд сходств, присущий Евангелиям Авага и Тороса, свидетельствует в пользу того, что рукописи восходят к единой художественной среде (не обязательно к единой мастерской) или имеют общий прототип.

SUMMARY

The subject of this paper is the kneeling image of a churchman in front of the angels in the scene called Resurrection of the Dead portrayed in the Last Judgment picture in the Gospel of 1329 (Manenadaran no. 7650, 27r) illustrated by miniaturist Avag. The detailed analysis of this image in comparison with other similar examples allows concluding that this is the only self-portrait of the artist known to us so far. It has a strong iconographic parallel with other self-portraits of Armenian miniature artists from the first half of the 14th century, such as the portrait of Deacon Toros depicted in the scene of the Resurrection of the Dead from the Gospel that dates back to 1311 (Hazarian collection, MS 142, 2r, Western Diocese of the Armenian Church of North America, Hollywood, USA). The small dimensions of the portrait, as well as the poor condition do not allow us to see the characteristic features of the portrait, such as in the self-portrait of Deacon Toros. In his portrait, the master Avag focuses on the Christian understanding of the image of a sinner who appears before the Court of God. From this point of view, the detail we are examining is the continuation of the Armenian miniature painting of the previous period, which would become widespread in the 15th -17th centuries. There are various parallels between the Gospel of Deacon Toros and the Gospel of Avag. These similarities allow us to conclude that both of the Gospels are influenced by the same artistic environment (not to be confused with the place where they were copied) or they have the same prototype.

Հապավումների ցանկ

Բրիտ. գրադ. – Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն
 Երուսաղեմ – Երուսաղեմի սրբոց Հակոբյանց վանքի հավաքածու
 Կալիֆորնիայի համալսարան – Կալիֆորնիայի համալսարան, Լոս Անջելես
 Հազարյան հավաքածու – Հայ Առաքելական Եկեղեցու Հյուսիսային Ամերիայի Արեւմտյան թեմ, Հոլիվուդ
 Հարթֆորդի գրադ. – Հարթֆորդի ճեմարանի գրադարան, Հարթֆորդ
 Չեսթեր Բիթթի – Դուբլինի Չեսթեր Բիթթի գրադարան
 Վենետիկ – Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան